

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Солтоноев А.

**ОМОНИМДЕРДИН ӨЗГӨЧӨ ТИЛДИК КУБУЛУШ
КАТАРЫ ТАБИЯТЫ**

Солтоноев А.

**ПРИРОДА ОМОНИМОВ КАК ОСОБОГО
ЯЗЫКОВОГО ЯВЛЕНИЯ**

A. Soltonoev

**THE NATURE OF HOMONYMS AS A SPECIAL
LINGUISTIC PHENOMENON**

УДК: 811.512.154

Бул макалада сөз маанилеринин бири болгон омоним кубулушу каралды. Анын табиятына кыскача токтолуу менен бирге, полисемиядан айырмачылыгы, окшоштуктары жана алардын келип чыгыш тарыхы көрсөтүлдү. Омонимдердин пайда болуу булактарын, алардын уюшулуш өзгөчөлүгүнө токтолдук. Аталган макалада омонимдердин сөз түркүмдөрүнө байланыштуу маселелер каралып, тактап айтканда, ар кайсы сөз түркүмүнөн эле уюшулбастан, бир эле сөз түркүмүнөн да омонимдик түгөй жолугарын белгиледик. Чакан эмгек тилдик өзгөчө кубулуш болгон «Омоним» маселесин изилдөөдө кичине болсо да салым кошот десек болот. Себеби айрым адабияттарда тилдик кубулуш боюнча түрдүү пикирлер кездешип, талаш-тартыш маселелер да орун алган. Биз ушул жагдайды чечмелөө максатында окумуштуулардын эмгектерине кайрылып, анализ жасаганга аракет кылдык. Анткени буга чейин жазылып жүргөн илимий адабияттарды салыштыруу менен бирге алардын айырмачылыгын, өзгөчөлүгүн жана артыкчылыктары менен кошо кемчиликтерин көрсөтүүгө аракет кылдык жана факт-материалдарды келтирүү менен талдоого алынды.

Негизги сөздөр: омонимдер, полисемия, көп маанилүүлүк, сөз түркүмдөрү, маанилер, лексикология, омонимика, морфология, фонетика.

В этой статье рассматривается феномен омонимов, которые являются одним из значений слов. Представлен краткий образ его природы, отличий и сходств от полисемии и история их возникновения. Мы рассмотрели источники формирования и особенности их организации. В данной статье мы рассмотрели вопросы, связанные с омонимическими парами, образованные не только из одного и

того же словосочетания. Можно сказать, что малый труд внёс хоть малейший вклад в изучение языкового особого явления «Омоним». Потому что в некоторых литературах существуют разные мнения и спорные вопросы по языковому явлению. Мы обратились к трудам ученых с целью разъяснения этой ситуации и попытались их проанализировать. Потому что, сравнивая уже написанную научную литературу, мы старались показать её недостатки, а также их различия, особенности и преимущества и был проанализирован с приведением факт-материалов.

Ключевые слова: омонимы, многозначность, полисемия, значения, словосочетания, лексикология, омонимика, морфология, фонетика.

This article discusses the phenomenon of homonyms, which is one of the meanings of words. Along with a brief overview of its nature, difference, similarities and their history are presented. The origin of homonyms and their organizational features are discussed. In this article, we have discussed the issues related to the word scrolls of homonyms, in particular, we note that there are homonymous pairs not only from different word groups, but also from the same word group. A small work force was a special phenomenon in linguistics and we can say that it made a small but significant contribution to the study of the "homonymous" problem. Because in some literatures there are different opinions and controversial issues on the language phenomenon. We have tried to interpret this situation, by work of scientists in order. Because we have tried to show their differences, features and advantages as well as their shortcomings by comparing the scientific literature that has been written so far and analyzed by factual-materials.

Key words: homonyms, polysemy, multi-importance, word groups, meanings, lexicology, homonymy, morphology, phonetics.

Омонимдерди тилдик өнүгүүнүн алгачкы доорлорунан тартып колдонула баштаган тилдик каражат катары кароого болот. Анткени бизди курчап турган чөйрөдөгү кубулуштардын, нерселердин, окуялардын өз ара окшоштуктары бар экендигин жана адамзаттын аң-сезиминдеги ар кандай салыштыруулардын натыйжасында сөз маанилери кеңейип, омонимдер пайда боло баштагандыгын байкап жүрөбүз.

Кызыл профессор К.Тыныстанов өзүнүн чакан эмгегинде омонимдерге төмөндөгүдөй аныктама берет. “Сүрөтү окшош, бирок маанилери ар башка сөздөр” – деп, учкай гана айтып кеткен [8, 31].

Окумуштуу Р.Бекжанова жазган макаласында омонимдерди төмөндөгүдөй карап көрсөткөн. “Омонимдер – айтылышы жана жазылышы бирдей, бирок ар башка маанини берүүчү сөздөр” [1, 3].

Кыргыз окумуштуусу Ж.Мамытов омонимге “Бир тилдин ичиндеги тыбыштык составы жактан окшош, бирок мааниси боюнча ар башка сөздөр” - деп аныктама берет [4, 16].

“Омонимия” грек тилинен которгондо *homonymia* - “аты бирдейлик”, “аты окшоштук” дегенди түшүндүрөт. Ал эми “омоним” *homos* - “окшош”, “бирдей” жана *onyma* - “ат”, “наам” деген сөздөрдөн алынган. Демек, омонимдер дегенибиз эки же андан ашык түрдүү тилдик бирдиктердин тыбыштык жактан окшош айтылып, бири-бирине дал келген, бирок маанилик жактан айырмаланган сөздөр. Ал эми лексикологиянын мындай сөздөрдү иликтөөчү бөлүмү омонимика деп аталат [1, 48].

Мисалы: жар деген сөздү айта турган болсок, анда биздин аң-сезимибизде бири-бири менен такыр байланышы жок төрт башка түшүнүк жаралат:

1) *жубайлардын бири, аялы же күйөөсү, өмүрлүк жолдошу*. Мисалы: Ээ, нике буюрган жарым жакшы эле жар болчудай (Т.С. “Жоошбай”);

2) *бир жагын суу жеп же урап калган тик жер, тоонун урап калган бети* Мисалы: Көпүрөдөн өтүп, жар бойлой кеткен жалгыз аяк төтө жолго салбаса болор эмес (Ч.А. “Саманчынын жолу”);

3) *жыгачты, кандайдыр бир башка нерселерди бөлө чаап ажыратуу, бөлүктөргө бөлүү*. Мисалы: Отун жарсан нан бышыралы.

4) *жарчы аркылуу жарыяланган, айтылган кулактандыруу*.

5) Мисалы: Ошондо Көкөтөйдүн Бокмурун,

Калкка жарын угузду (“Манас”).

Жогорудагы жар сөзүнүн кандай жана кайсы маанисинде колдонулуп жаткандыгы да контексттин негизинде, башкача айтканда, сүйлөм ичинде өзү менен айкаша келген башка сөздөр менен бирге алып караганда конкреттешерин мисалдардан байкай алабыз. Биз омоним кандай кубулуш экендигин көрсөтүү үчүн дагы бир топ төмөндөгүдөй (жаз, аяк жана сыр) мисалдарды келтирели:

1) *жыл ичиндеги мезгил, жылдын бир бөлүгү*. Мисалы: Эрте жаз менен бир канча жумуштарыбызды бүтүрүп алалы. Жаз келсе, сен да өз оокатыңды бышыктап ал. (З.С. “Арман”);

2) *буйрук этиши, кандайдыр бирөөлөр тарабынан буйрук берүү менен иш жаздыруу*. Мисалы: Сен сөздү токтот да, түшүнүк кат жаз! (З.С. “Арман”). Сагынсаң ага кат жаз, абалын бил, сура;

3) *буйрук этиши, иш кылдыруу же бир нерсени жасатуу*. Мисалы: Астыңдагы төшөктү жаз, башкалар да отурсун. Айдайдын көңүлүн ачып, кабагын жаз!

1) *адамдын буту*. Мисалы: Аягым жерге токтобой тызылдап турган убагым эле (Өмүрбаев). Күндүз кечке басып жүрүп аягым талыды;

2) *кандайдыр бир оюлуп жасалган идиши*. Мисалы: Ары жакта турган аякка кымыз куюп, кош колдоп жутуп кирди. Алтын аяктан суу ичет деген тура ата-бабаларыбыз (З.С. “Арман”);

3) *тактооч. ал жак, ошол тарап*. Мисалы: Аякта канча убакыт болосуң? Аяктан келсе эмне иш кылат экен, Асыл?

1) *зат. Адамзаттын турмуш-тиричилигинде колдонуучу тайын бир нерсенин өңүн өзгөртүү үчүн жасалган суюктук*. Мисалы: Алтынбек, базарга барсаң эки литр көк, эки литр ак сыр ала кел. Эшикти кармаба, сыр болосуң!

2) *зат. Адам баласы азык-түлүгүндө колдоно турчу нерсе*. Мисалы: Атай колбоса менен сыр алып келсе, курсагыбызыд тойгузалы дегенбиз.;

3) *сыр. зат. Адамдын ичиндеги айтылбаган же жакын адамдарына гана айтыла турган купуя*.

Мисалы: Жалындап өңдөн азармын,
Жан сырым ичке катармын.
Жараткан жалган дүйнөдө,
Жалгыз бир сен деп жашармын. (Ш.Д.)

Омонимдер – тыбыштык жагынан бирдей болгону менен ар башка маанилерди билдириши жактан көп маанилүү сөздөргө окшошкон кубулуш. Андыктан омонимдерди көп маанилүү сөздөрдөн ажырата билүү жана алрдын табиятын тереңирээк ачууда алардын көп маанилүүлүктөн болгон айырмачылыктарын аныктоо керек.

Сөздүн көп маанилүүлүгү дегенибиз бир эле сөздүн бир нече мааниге ээ болушу, сөз катары аракеттенген бир эле тыбыштык комплекстин бир нече түшүнүк үчүн материалдык облочка болуу мүмкүнчүлүгү эсептелет [5, 10].

Кыргыз тилинде сөздөр кеңири жана көп мааниде колдонулат. Өз кезегинде ал маанилер ич ара байланышта, карым-катышта болуп, баштапкы маанисинен кийинки мааниси чачырап, ажырап чыгат. Сөздөрдөгү бул көрүнүш көп маанилүүлүк же полисемия деп аталат [3, 27].

Бир эле сөз аркылуу бир канча нерсени атап көрсөткөн сөз жөндөмдүүлүгү – көп маанилүүлүк же полисемия [2, 14].

Мисалы: Сөздүктө **баш** деген сөздүн бир канча мааниси берилген. **Баш** сөөк, буудайдын башы, суунун башы, тоонун башы, иштин башы жана колдун башы деген мааниде колдонулат. **Көз** деген сөздү ала турган болсок, ал деле ушундай маанини туюндуруп турат. Мисалы: Көрүү орган, иштин көзү, булактын көзү, ийненин көзү ж.б. Мындан сырткары көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот.

Бир сөздүн бир канча маанини туюндуруп калышы – көп маанилүү сөздөр менен омонимдердин ортосундагы окшоштук катары белгиленет. Бирок бири-биринен болгон айырмачылыкты төмөндөгүдөй кылып көрсөтүп келишет:

1. Полисемиянын семантикалык талаасы окшош, ал генетикалык жактан бир мааниден тараган сөздөрдөн турса, омонимдер эч кандай байланышы болбогон семантикалык кубулуштун натыйжасы;

2. Полисемиянын да, омонимдердин да пайда болуу булактары ар башка, тактап айтканда, омонимдер фонетикалык, лексикалык, морфологиялык ж.б. жолдор менен, ал эми полисемия метафора, метонимия, синекдоханын негизинде жаралат;

3. Сөздүктөрдө полисемия араб (1, 2, 3, 4...) цифралары менен белгиленсе, омонимдер рим (I, II, III...) цифралары менен белгиленет;

4. Негизинен, полисемиялык маанилер окшоштукка негизделгендигине байланыштуу түгөйлөр бир эле сөз түркүмүнөн болот, ал эми омонимдик түгөйлөр ар башка сөз түркүмүнөн болот [7, 104].

Эгерде биз жогоруда көрсөтүлгөн айырмачылыктардын төртүнчүсүнө токтоло турган болсок, омонимдик түгөй ар башка сөз түркүмүнөн болот деген пикирге кошулуш кыйын, анткени бир эле сөз түркүмүнөн түзүлгөн ар башка маанини билдирген омонимдик катышты да көрө алабыз. Ошондуктан биз бул оюбузду далилдөө максатында жана так, конкреттүү, түшүнүктүү болуш үчүн бир канча мисалдарды айталы:

Түндүк I зат. *Боз үйдүн төбөсүндөгү ууктун учтары сайылып тирелген каршы-терши чамгарак өткөрүлгөн тегерек жыгач. Мисалы: Жалгыз чамгарактуу жаман түндүк. Түндүк бакан каскакка, Жуушан темир ашталды (Тоголок Молдо).*

Түндүк II зат. *Түштүк тарапка крама-каршы келген жер шарынын төрт тарабынын бир жагы, багыты. Мисалы: Эгерде түндүк тарап менен бара турган болсок, көбүрөөк жол жүрүп калабыз.*

Түндүк III зат. *Бир түнчөлүк, бир түнгө туура келген убакыт өлчөмү. Мисалы: Бир түндүк жол бир кылымга тете болду окшойт.*

Карылык I зат. *Картайгандык, улгайгандык, карып калгандык. Мисалы: Башка карашар кишиси жок, карылыгы жеткен жалгыз энеси. Жашы жетип калса да, байбиченин карылыкка толук моюнсуну турбагандыгы көрүнүп турат.*

Карылык II зат. *Чыканактын ички бүгүлгөн жагы. Мисалы: Укуругун карылыкка илип коюп, жылкычылар үйүрдү имерип келе жатышты.*

Кошок I зат. *Өлгөн адамды жоктоо же кызды күйөөгө узатып жатканда коштошуу иретинде айткан ый аралаш аткарылуучу ыр, жамак. Мисалы: Кошок менен эрдин жайын жомоктоп, үйдөн аял, сырттан акын ырдады. Карабаш алгазынын артында калган жалгыз кызынын кошогу укканда камчысын жерге такап, өбөктөп ыйлаган.*

Кошок II зат. *Кой-эчкилердин, козу-улактын бири-бирине тизмектеп байлаштырылган тобу. Мисалы: Короо-короо кой айдап, Кошогу менен саткан көп (Осмонкул).*

Саратан I зат. *Жайкы ысык убак, жай чилдеси. Мисалы: Жай саратан мээ кайнатып келгенде, Как*

төбөдөн Күн чакайып тийгенде, Саратанда токтобой, Сайгак кууган торпогум. (Маликов).

Саратан II зат. Жай айларында, күн катуу ысый баштаганда чыгуучу коңуздуң бир түрү. Мисалы: Жолдуң мандай-тескейинде чырылдаган саратандар кулактын куржурун алып ырдап жатышат (А.Токомбаев). Аңызда иш кызып, саратан чырылдап күн кайнады (Айтматов).

Айдама I сын. Айдап өстүрүлүүчү, колдо өстүрүлгөн нерсе. Мисалы: айдама беде, айдама чөп ж.б.

Айдама II сын. Өз ою менен эч нерсе жасай албаган, өз алдынча оокат кыла албаган киши. Мисалы: Ал айдама адам.

Жазылуу I сын. Жазылып коюлган, жазылган же жазуусу бар. Мисалы: Жазылуу кат. Алган карызыңдын баары дептеримде жазылуу.

Жазылуу II сын. Жайылып-жазылган. Мисалы: Таңылчактын баарысы, Талаада калды жазылуу.

Кадиктүү I сын. Абдан мыкты, өтө жакшы. Мисалы: Кадиктүү баатыр. Кадиктүү тулпар тусунда.

Кадиктүү II сын. күмөндүү, ишенимдүү эмес.

Мисалы: Капылет жатып түш көрдүм,

Кадиктүү жаман иш көрдүм (эпос).

Даанала I эт. Саны боюнча эсетөө. Мисалы: Ар бир нерсени дааналап санап чыгыш керек.

Даанала II эт. Тактоо, аныктоо. Мисалы: Кылган ишин дааналап, жашырбай айтып бер!

Кама I эт. Тегеректөө, чогултуу, курчоо.

Мисалы: Бай, манап калса жашынып,

Айдатып баарын камагын (Бөкөнбаев).

Кама II эт. Кандайдыр быша элек мөмөнү тиштегенден оору, зыркыроо. Мисалы: Көк алманы жегени тишим камап, зыркырап ооруп жатат.

Ташы I эт. Көбөйүү, ташкындап кетүү. Мисалы: Суу көбөйгөнү дарыя ташыды. Арыкка батпай ташып агып жатат.

Ташы II эт. Бир жерден экинчи жерге жеткирүү. Мисалы: Байланган кагаздарды тигил жакка ташы. “Сөз ташыбай, төш ташы” (Бата).

Тыңда I эт. Түзүк абалга келтирүү, иреттөө.

Мисалы: Алың менен күч керек,

Азык, оокат тыңдашка (Токтогул).

Тыңда II эт. Кулак салуу, угуу.

Мисалы: Белсенип жүрөк ырдаса,

Берилип көп эл тыңдаса (Осмонкул).

Балам, Төштүк, кеп тыңда,

Кеп тыңдасаң бек тыңда! (эпос).

Омонимдер ар башка сөз түркүмүнөн болот, бирок бардык эле омоним сөздөрдү айтууга болбойт, анткени жогоркудай мисалдарды далил катары кароого негиз бар. Илимий адабияттарда омоним болуш үчүн ар кандай сөз түркүмүнөн турат же жасалат деген пикирлер орун алган. Мунун себеби омонимдик катышты түзүп турган түгөйү ар кандай маанини туюндуруш үчүн ар кайсы сөз түркүмүнөн болуш керек дешкен. Бирок тереңирээк изилдөө жүргүзүүдө жогоркудай маселе келип чыгууда, ошондуктан бул маселеге дагы да анализ жасоо абзел. Анткени кандай гана нерселер, заттар, окуялар жана кыймыл аракеттер (этиштер) болбосун бир гана сөз менен атап көрсөтөбүз, бирок маанисин чечмелөөдө ар түрдүү нерсенин аталышын туюндуруп турат. Ошол себептүү омоним сөздөр турмушубузда кенен колдонулуучу активдүү лексика десек болот. Дагы бир өзгөчөлүгү – башка тилдерден кирген сөздөр менен да омонимдер уюшулат, алардын айрымдарына токтололу:

Аба I зат. Жалпы эле өзүнөн улуу эркек адамдарга кайрылуда колдонулуучу сөз. Мисалы: Эрмек абаны чайга чакыр. Абаңа да жүгүн.

Аба II зат. Араб с. атмосфера. Мисалы: Аба салкын түн ортосу Ай жарык (М.А).

Кал I зат. Иран с. дененин айрым жерлериндеги белги. Мисалы: Анын бетиндеги калына көзүң түшөт.

Кал II эт. Кандайдыр бир себептер менен адамды же ишти жеринде калтыруу. Мисалы: Балам, сен үйдө эле кал, сага барганга болбойт! Чык, бизди ээрчибей үйдө калып, үйдү кайтар.

Бас I зат. Орус с. үн, жоон бас менен ырдоо. Мисалы: Ал музыканын басы катуу экен, ырчынын үнү да жоон окшойт.

Бас II эт. Адамдарга буйрук иретинде кайрылуу. Мисалы: Бас, өз жайыбызга баралы. Четтеги кызыл белгини бас.

Көп маанилүүлүктү бир гана сөздөн тараган кошумча маани катары караса болот, тактап айтканда, бир эле сөздүн бир канча варианты түзөт жана анын лексикалык мааниси тектеш экендиги билинип турат. Омонимдер формалдык жактан караганда, алар көп

маанилүүлүк менен окшош келет, экөө тең эки же андан көп мааниге ээ болот. Бирок бул сырткы гана окшоштук. Көп маанилүү сөздөр менен омонимдер бири-биринен айырмаланышат. Себеби көп маанилүүлүктө маанилердин айырмасы бир сөздүн ичинде болот да, ал маанилер бири-бирине көз каранды болуп, өз ара бир өзөккө биригишет, башкача айтканда, көп маанилүүлүк бир семантикалык талаада жайланышкан система. Сөздөрдүн көп маанилүүлүгүндө бир эле сөздөн өнүгүп, бутактап чыккан маанилерди түшүнөбүз. Бул маанилерде жалпылык бар. Андан сырткары көп маанилүү сөздөрдүн ар бир мааниси өз алдынча сөз болуу касиетине ээ эмес, алар бир сөздүн семантикалык варианттарын гана түзөт. Ал эми омонимдер болсо, тыбыштык жактан бирдей болгон ар башка сөздөр. Аларда маанилик жалпылык болбойт, болсо да байланыш алыстап, өзүнчө сөзгө ажырап, ар кандай түшүнүктү туюндуруп турат. Ошондуктан омоним менен көп маанилүү сөздүн айырмачылыгын

ажыратууда сөз түркүмүн так кароо зарыл. Анткени бир эле сөз түркүмүнөн көп маанилүү сөздү да, омоним кубулушун да жолуктурсак болот.

Адабияттар:

1. Бекжанова Р. Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. - Ф., 1965.
2. Биялиев А. Кыргыз адабий тилинин лексика жана лексикологиясы. - Б., 2014.
3. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы. - Б., 2013.
4. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. - М., 1971. - 16-б.
5. Мамытов Ж., Кулумбаева З. Азыркы кыргыз тили. - М., 1971. - 10-б.
6. Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү [Текст] жооптуу ред. Э.Абдулдаев. - Ф.: Илим, 1986, 285, 301, 323-бб.
7. Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү. Жооптуу редактор Ж.Осмонова. - Б., 2015.
8. Сапарбаев А. Азыркы кыргыз тили. - Б., 2015. - 104-б.
9. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Ф., 1936.